

КЪМ ИЗУЧАВАНЕТО НА СЛАВЯНСКИТЕ БИБЛЕЙСКИ КНИГИ С ТЪЛКУВАНИЯ

Екзегетическата литература в България навлиза пряко от Византия, където този клон от богословското знание има вековно развитие и високи постижения, черпейки от най-добрите традиции в тълкуванията на Талмуда и на елинистичните коментатори на античната философия. Чрез екзегезата се постигат различни цели: мисионерски, катехизаторски, възпитателни, апологетически (Илиева 2006).

Във византийската традиция са известни много тълкувания към Псалтира – на Ориген, Евсевий Кесарийски, Дидим Александрийски, Василий Велики, Йоан Златоуст и др. Има и съвременни тълкувания, между които и от православни автори, предимно руски. Твърди се, че тълкуванията към псалмите са около хиляда.

Приблизително по едно и също време на старобългарски се появяват два от известните във византийската книжнина коментара върху Псалтира (Шиваров 1986, Карачорова 1993, MacRobert 1998, Алексеев 1999). Единият е на Теодорит Кирски (397–457 г.) – автор на догматически, полемически, исторически, екзегетически съчинения и писма. Сред тях са и тълкуванията на библейски книги – Псалтира, Песен на песните, книгите на пророците Йезекиил, Исая, Йеремия, дванадесетте малки пророци и посланията на апостол Павел, някои от тях известни и в старобългарски превод. Според биографите на Теодорит Кирски тълкуванията към псалмите са написани между 441 и 449 г. Като тълкувателен жанр на места те се доближават до схолиите. Най-общо се смята, че този коментар цели предпазване от грешки и отклонения в разбирането на Стария Завет. В гръцката традиция е известен в две редакции – кратка, която се приема за първоначална, и пълна. Славянският превод на Теодоритовия коментар към Псалтира е известен по десетина преписа, всичките руски, като най-старият е от XI век, фрагментарно запазен, писан върху пергамент и познат в науката като Чудовски псалтир (ГИМ, Чуд. 7), защото е принадлежал на библиотеката на Московския Чудовски манастир. Останалите преписи са късни (XV–XVII в.) и са написани на хартия (Погорелов 1901). Приема се, че преводът е направен в Източна България. Изследванията показват, че преводът е част от продукцията на Преславската книжовна школа. Важно е да се отбележи, че при превода на тълкуванията книжовникът е редактирал и самия псалтирен текст, също в духа на Преславската школа. В резултат старобългарският текст на Псалтира, придружен от тълкуванията на Теодорит Кирски, в историята на славянския Псалтир

се обособява като отделна редакция (*Погорелов 1910, Карачорова 1984, Карачорова 1989, MacRobert 1998, Thomson 1998:814–815*).

Другото тълкувание на Псалтира, преведено на старобългарски, традиционно се приписва на Атанасий Александрийски, който се посочва като автор в оглавлението на псалтира с това тълкувание в славянската ръкописна традиция. Днес обаче се смята за доказано, че този коментар е дело на Исихий Ерусалимски (*Devresse 1980, Rondeau 1982*). Според писмено свидетелство, приемано за достоверно, Исихий е изтъкувал цялото Свещено писание. Доказано е, че той е автор на три различни коментара към псалмите. От първия, наречен от изследователите „голям“ коментар, са запазени фрагменти в различни катени в гръцки ръкописи. Вторият е известен като *de titulus psalmorum*. В няколко гръцки ръкописа са запазени фрагменти от третия коментар, познат като „анонимен“, но вече е доказано авторството на Исихий. С този текст се занимава В. Ягич, който го издава (*Jagić 1906*) и твърди, че той е преведен в България през X в. Най-известният препис на този превод е Болонският псалтир от XIII в. (Болоня, Университетска библиотека, № 2499), издаден от В. Ягич (*Jagić 1907*). Засвидетелстван е още в Погодиновия псалтир от XIII в. (РНБ, Пог. 8), Софийския псалтир, известен още като Иван-Александров Песнивец от XIV в. (София, БАН, № 2), Толстовия псалтир от XI–XII в. (РНБ, Ф.п. I.23), сръбски псалтир от 1346 г., известен като Букурешки (Букуреш, РАН, 205). Най-ранният препис е от XI в. и е фрагментарно запазен, познат в науката като Евгениев псалтир (Санкт Петербург, БАН, 4.5.7; РНБ, Пог. 9). Преписи има в библиотеките на Рилския манастир, Хилендар, Зограф и на други места. За разлика от Теодоритовия тълковен псалтир, текстът на псалмите, към които се добавя Псевдо-Атанасиевият коментар, не е редактиран. И двата старобългарски превода на тълкувания към Псалтира са направени през X в. Според архимандрит Амфилохий Исихиевият (Псевдо-Атанасиев) коментар предшества по време Теодоритовия (*Амфилохий 1880–1881*). Теодоритовите тълкувания, както и редактираният псалтирен текст, който придружават, са част от книжовната продукция на Преславската книжовна школа, докато Исихиевите тълкувания и текстът към тях носят характерните черти на първоначалните преводи на богослужебните книги (*Рибарова 2002, Карачорова 2003, Thomson 1998, Алексеев 1999*).

Интересът ми към ръкопис № 13 от НБКМ беше предизвикан от една добра статия на младата изкуствоведка Цвета Евлогиева за украсата на паметника (*Evlogieva-Katzarova 2012*). От нея разбрах за наличието на маргинални бележки в ръкописа. За тях споменава и Б. Цонев в краткото описание на ръкописа, че в полетата има бележки, обяснения към текста, писани с дребно полууставно писмо (*Цонев Опис I:13*).

Ръкописът се състои от 268 листа с размер 14,5 x 10 см. Писмото е въздрбно, доста хубав полуустав, височина на буквите 1,5 мм., 22 реда

на страница. Основната част е сръбска редакция. Правописът е непоследователна рашка редакция, еровете се смесват доста неправилно. От л. 122 до л. 149 е вмъкната част, написана с руски бързопис. Тази част е по-късна от основната – вероятно от XVIII в.

Номерацията на листовите е късна, арабските цифри са изписани с мастило в средата на дясното поле. Липсват листовите между 2 и 11. Подвързията е „мукава“, както пише Б. Цонев, обвита в кожа. Хартията е тънка, гладка. Не се вижда добре водният знак, но като че ли е котва в кръг и отгоре – звезда. Ръкописът изглежда доста запазен, защото не е употребяван много. На един от предните бели листове, пришити в по-ново време при подвързването (или преподвързване), има интересно упътване при определени случаи кой псалм да се чете, написано с различен от основния груб и необработен почерк:

Псаломе що се пелатъ ѿ време скръбно коги са дигнатъ зломыслиници на тебе
чети псаломъ г̃, ф̃, л̃, л̃ коги ѡбещъ за ѡбма речи псаломъ ч̃ коги паднешъ ѿ грехъ
речи псаломъ н̃ м̃е м̃е ѡе ѡ ѡв коги нападне страхъ на тебе речи псаломъ з̃ з̃ ѡе
коги имашъ досаждане ѿ диволя речи псаломъ л̃ коги паднешъ ѿ затворка или ѿ
ропство речи псаломъ з̃ф̃ коги гърми или светка или гратъ речи псаломъ п̃д̃ коги
идешъ на бранъ речи псаломъ к̃з̃ коги научешъ на хлѣпъ новъ или вино или на
овошка каква била речи псаломъ л̃г̃.

Ръкописът е от сбирката на Тодораки Димитриев от Враца, чийто печат стои на първата страница.

Украсата на ръкописа е много изящна, красива, заставката преди началото на псалтирния текст е изпълнена със злато, което е много рядко. Интерес представляват и украсените инициали. Украсата е подробно анализирана от Евлогиева (*Evlogieva-Katzarova 2012*). Всъщност това е единствената публикация върху този ръкопис. Другото е краткото описание на Б. Цонев (*Цонев Опис I: 13–14*). Ръкописът е съвършено непроучен като текст и състав. Тук следва да обясня, че към псалтирния текст в преписите, а и в старопечатните издания се прибавят много и най-различни текстове – богослужебни и небогослужебни. В една своя публикация определих служебния псалтир като особен тип сборник. Съставите са толкова различни, че почти не може да се намерят два еднакви по състав славянски ръкописни псалтира (*Карачорова 2008*).

Съставът на НБКМ 13 е твърде интересен, не е описан от Б. Цонев в Описа. В началото на ръкописа е поместен псалтирният текст, който завършва с неканоничния 151 псалм (л. 1–173б). Винаги след него следват така наречените библейски песни, които са поетични откъси от Библията – 8 от старозаветни книги и 1 новозаветна. Те неизменно стоят след псалмите, често придружени от бележка, че те с псалмите са „на единя“. В случая обаче те са изместени по-назад (това е единственият случай, който познавам). Веднага след катизмите са поместени последованията

по катизми л. 174а–211а – това са молитвени последования, състоящи се от три тропара и една молитва, които се четат след всяка катизма, 20 на брой, по броя на катизмите. Когато се включват в ръкописните псалтири от XIII в., тези последования се поместват съответно след всяка катизма. В по-късните преписи, какъвто е нашият, те се събират в един текстови блок обикновено след катизмите, в състава на последованията, много по-рядко преди псалтирния текст, сред предговорните текстове. Следва чин за параклис (л. 211а–212а), в който има указания за изпълнението на текста на румънски език, написани с кирилица. След това Богородичен акатист също с указания на румънски език (212а–248а). Това е една много интересна особеност на ръкописа – текстът е славянски, а указанията как да се изпълнява, както и заглавието, са на румънски. Мисля, че тук трябва да се направи връзка с периода XV–XVII в., когато в княжествата Влахия и Молдова се е пишело на кирилица, а богослужението е било на славянски език (*Милтенова 2008:683*). След това са поместени библейските песни – л. 225а до л. 248б, следвани от Богородичен акатист (225а–248б), а накрая – непозната поне за мене молитва, която се полага след икосите на акатиста.

Най-интересното в този ръкопис са маргиналните бележки. Много малко са славянските ръкописи, които имат бележки по полетата. И. Христова откри препис на книгата на Йов, в който тълкуванията са написани по полетата, а текстът е в средата – Рилски манастир 4/14 (*Христова-Шомова 2007*). Бележки в полетата в славянските ръкописи се срещат като поправки, допълване на пропуснати думи, указания за самите текстове – напр. бог. за богородичен тропар, указания за гласа. Във византийската книжовна практика има два вида маргинални бележки – глоси и схолии. Те са литературни жанрове в християнската екзегетика, наследени от античната литература и прилагани при тълкуването на библейските книги и в правните книги. Глосата е пояснение на дадена дума, а схолията е пояснителна бележка, която изяснява някои места от текста. Схолията не цели цялостното изясняване на текста, а само на определено място, за разлика от коментара. В славянската тълковна книжнина обаче тази традиция не се пренася като цяло. Изключение правят споменатата маргинално разположена съкратена катена към Йов, маргинални бележки към Книга Царства и разглежданият препис на псалтира НБКМ 13.

При съпоставките на маргиналните бележки в този ръкопис с познатите преводи на псалтирни тълкования установих, че те са откъси от Псевдо-Атанасиевите коментари, т.е. представляват много съкратен вариант на тези коментари. Тези бележки са 112 в ръкописа. Различен е техният обем – от една дума до 6 реда (л. 86а). Те са изписани в полетата, като тълкуваното място в текста е маркирано с определен знак – кръст, запетая, две запетая, дъгички и др. Същият знак стои и пред текста в по-

лето. Тези маргинални текстове са изписани с дребен бързопис от същата ръка със същото мастило.

Най-често маргинално изписаните откъси от Псевдо-Атанасиевите коментари се въвеждат с *рекше* или *сирѣчь*. Има случаи, когато маргиналната бележка е добавен текст към оглавлението на съответния псалм, тогава е написана с червено, както самите оглавления. Такива са случаите с псалми 58, 53, 52, 51.

Сравнително неотдавна Мери Макробърт откри катена към Псалтира в три преписа от източнославянски произход (*MacRobert 2005*) – два от XV век (единият от регионалния музей в Ярославъл и вторият от сбирката на Барсов в ГИМ), както и в ръкопис от XVI в., съхраняван в Саратовската университетска библиотека. Коментарите в тях са всъщност доста свободен вариант на вече представените Псевдо-Атанасиеви тълкувания. На места коментарът към отделни стихове е напълно променен, на други той е пропуснат или прибавен към други стихове. Често тълкуванията са съкратени с пропускане на отделна дума или цяла фраза. Псалтирният коментар в тези три ръкописа е определен от М. Макробърт като катена, защото съдържа и части от тълкуванията на Теодорит Кирски, които са много малко в сравнение с Псевдо-Атанасиевите откъси и се привеждат в изолирани случаи. Според авторката компилацията е направена в славянския североизток през XIV–XV в. При прибавянето на катената самият псалтирен текст е редактиран и представя четения от всички познати редакции на славянския псалтирен текст, някаква смесена редакция.

В работата си с ръкописните псалтири установих съществуването на голяма славянска катена, поместена в два хилендарски ръкописа. Всичко започна с Описа на ръкописите на манастира Хилендар на Д. Богданович, където под номер 117 е отбелязан псалтир с тълкувания от средата на XVI в. (*Богдановић 1978:87*). Съдържанието му авторът на Описа определя като „псалтир с тумаченима Теодорита Кирског и других црквених отаца“. Запозната съм като цяло с псалтирните тълкувания, но не бях срещала такива, които да отговарят на цитираното определение. Предхождащият този ръкопис № 116, също тълковен псалтир, в Описа е идентифициран като съдържащ тълкуванията на Теодорит Кирски (*Богдановић 1978:86*). И двата преписа бяха интересни за мен – № 117, защото не съм срещала тълкувания като описаните от автора, а № 116, тъй като би било събитие да се открие нов препис на Теодоритовите тълкувания, и то евентуално южнославянски. Поръчах двата ръкописа в Хилендарската научна библиотека при Държавния университет в Охайо, микрофилми от които получих в кратки срокове, за което съм дълбоко благодарна на ръководството на библиотеката и лично на проф. Предраг Матеич, както и на монашеското братството на Хилендарския манастир.

Оказа се, че под цитираното съдържание на Хилендар 117 е представена катена върху псалтира, съставена от тълкуванията на повече от петнадесет автори. Започва с пс. 77, според Д. Богданович началните липсват (*Богдановић 1978:87*). След псалтирния текст (без извънредния 151 псалм, който липсва) е поместен пълният цикъл от каноничните библейски песни и неканоничната на Езекия, всички с тълкувания. С притежателни прилагателни от имената на авторите се въвеждат отделните откъси от коментарите, за да се навържат в катената – *Атанасіево, Дидимо-во, Диодорово, Евсеєво, Исихиево, Кирилово, Теодорово, Теодоритово, Оригеново*. Само имената на Василий Велики, Василий Кесарийски, Йоан Златоуст (представен на места като *епископ Константина града*) се въвеждат изцяло изписани преди привеждането на техните коментари. Повторното или поредно включване на откъс от същия автор във веригата се въвежда с *тогожде*. Изброените посочвания дават възможност да бъдат идентифицирани повечето от авторите в катената – Атанасий Велики, Дидим Александрийски, Теодорит Кирски, Евсевий Кесарийски, Исихий Ерусалимски, Диодор Тарсийски, Кирил Александрийски (*Цоневски 1986*). За други не можах да намеря сведения – Аполинарий, Василий Кесарийски, Астерий епископ, Севир Антиохийски, Николай презвитер (йерей), Виктор презвитер, Евдоксий презвитер. Не всички автори участват в катената в еднакъв обем – някои се появяват при тълкуването на отделни псалми, а презвитерите Николай, Виктор и Евдоксий – само при коментирането на библейските песни. Със *сущиє* се въвеждат в текста откъсите от псалтирния текст, които се тълкуват. Представих този ръкопис и частта от новооткритата катена на Научната конференция Вукове дане в Белград през 2012 г. (*Карачорова 2013*).

С другия хилендарски ръкопис, № 116, който според описа съдържа псалтир с тълкуванията на Теодорит Кирски, работих след време. Като изгледах двата микрофилма един след друг установих, че двата ръкописа съдържат една голяма катена към Псалтира в два тома, обхващаща общо над 1360 листа. В първия том (Хилендар 116) се съдържа псалтирният текст от началото до 76 псалм включително (818 л.), а вторият (Хилендар 117) – от 77 до края на каноничните библейски песни (546 листа). Деленето е по средата на Псалтира, между псалми 76 и 77, което в повечето случаи се маркира в преписите – графично или с вмъкване на допълнителни текстове. Има и други доказателства в полза на това, че в двата ръкописа е поместен един текст – датирани са от средата на XVI век, руска редакция, написани са от една ръка с полуустав с елементи на бързопис, на хартия с едни и същи водни знаци, оформянето на текстовете (псалтирен текст и тълкувания) е еднакво, размерът на листовите е почти един и същ, и в двата ръкописа има празни места за орнамент, който не е изработен (*Богдановић 1978:86–87*). И в двете части откриваме приписка с поч-

ти един и същ текст, поместена в долното поле на началните листове на двата ръкописа, която свидетелства за една почти неизследвана страна от историята на славянското книгопечатане – избора и доставянето на ръкописни източници за ранните печатни издания. Тази приписка предоставя сведения за реда, по който са се давали ръкописи от манастира Хилендар за тази цел. Текстът е написан от името на манастирското братство, което се събира да обсъди искане за временно отдаване на ръкописа за печат. Явно това е било голямо изключение от установените правила. Известно е, че много приписки към ръкописи съдържат проклетие за този, който изнесе книга от манастирска обител по каквато и да било причина. С таква проклетие започва и този текст, но в края със същото се заплашва и този, който изнесе книга, а не я върне. Споменава се и името на този, който отправя искането за временно отдаване на книгите за печатане – Макарий, явно хилендарски монах, споменат като „отец“ и „брат“. Не е ясен неговият духовен сан, защото е наречен и „йеромонах“, и „архимандрит“. Приписката в двата ръкописа е с почти едно също и съдържание, тъй като се е искал целият Псалтир, в двете му части.

Катената в Хилендар 116 и 117 е една, с много голям обем (около 1400 листа), много богата. На места откъси от един автор обхващат 2–3 листа. Това е най-богатата, сложна и обемна катена в славянската ръкописна традиция засега. Нейното откриване прибавя нова информация към историята на славянския Псалтир и поставя нови изследователски въпроси. Специално изследване трябва да бъде направено на самия псалтирен текст, към който е добавена катената. Той трябва да се извади, събере и да се сравни с псалтирни текстове от различни редакции. На този ранен етап от изследването, на първи прочит смятам, че става въпрос за смесване на атонската редакция от XIV в. и на Киприяновата от XV в., която влиза в Генадиевата библия и в първите печатни библии в Русия. Като начало направих сравнение на псалтирния текст с преписи от различни редакции в рамките на една катизма. Предположенията за близост със споменатите две редакции се потвърдиха, но текстът показва и собствени четения (*Карачорова 2015*). Трябва и да се отговори на въпроса дали катената е превод от гръцки, или е съставена на славянска почва. Според мен е превод на византийска катена. Съставянето на катената в славянска среда предполага готов превод поне на основните коментари, но такива текстове засега не са известни. Все пак категоричен отговор може да се даде при сравнение с гръцките катени. Би било интересно да се изследва отношението между познатите и изследвани славянски преводи на двата псалтирни коментара – Псевдо-Атанасиевия и Теодоритовия – и включените в катената тълкувания от тези автори – дали са използвани готови преводи, или са направени нови в състава на катената. Във втория случай трябва да се сравнят двата превода и да се направят изводи за различните преводачески техники.

Във всеки случай откриването на тази катена към Псалтира и на препис с маргинално изписаните тълкувания обогатяват знанията за историята на славянския Псалтир като библейски текст и тълкуване. Тези два преписа добавят нови факти към историята на славянските библейски книги с коментари.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Алексеев 1999: Алексеев, А. А. Текстология славянской библии. Санкт-Петербург, 1999.

Амфилохий 1880–1881: Амфилохий, архим. Древле-славянская псалтирь Симоновская до 1280 года. Москва, I–II, 1880, III, 1881.

Богдановић 1978: Богдановић, Д. Каталог ћирилских рукописа манастира Хилендара. Београд, 1978.

Илиева 2006: Илиева, Т. Екзегетическите текстове в старата българска литература от X–XI в. – Старобългарска литература 35–36 (2006), 2006, 38–74.

Карачорова 1984: Карачорова, Ив. Лексиката на Чудовския псалтир и преславската редакция на старобългарските богослужбени книги. – Български език, 34, 1984, 1, 53–61.

Карачорова 1989: Карачорова, Ив. Към въпроса за Кирило-Методиевия старобългарски превод на Псалтира. – Кирило-Методиевски студии. 6, 1989, 130–245.

Карачорова 2003: Карачорова, Ив. Псалтир. – Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 3, 2003, 409–417.

Карачорова 2005: Карачорова, Ив. Към изучаването на библейските песни в славянската ръкописна традиция. – *Palaeobulgarica*, XXIX, 2005, 1, 25–43.

Карачорова 2008: Карачорова, Ив. Славянският ръкописен служебен псалтир като особен тип сборник. – Црквене студије. V, бр. 5, 227–243.

Карачорова 2013: Карачорова, Ив. Новооткривена катена на Псалтиру у рукопису из Хилендарског манастира. – Научни састанак слависта у Вукове дане, 42/2, 2013, 463–472.

Карачорова 2015: Карачорова, Ив. Новонайденная катена к Псалтыри в двух рукописях Хиландарского монастыря. – *Palaeobulgarica*, 1, 2015, 55–71.

Милтенова 2008: Милтенова, А. Книжнината на български език в Молдова и Влахия. – В: История на българската средновековна литература. С., 2008, 683–686.

Погорелов 1901: Погорелов, В. А. Псалтыри. С приложением статьи „О редакциях славянской Псалтыри“. Москва, 1901.

Погорелов 1910: Погорелов, В. А. Толкования Феодорита Киррского на Псалтырь в древне-болгарском переводе. Варшава, 1910.

Рибарова 2002: *Рибарова, З.* Взаимоотношение литературных традиций в переводе толкования на Псалтырь. – В: *Medieval Christian Europe: East and West.* София, 2002, 175–181.

Христова-Шомова 2007: *Христова-Шомова, И.* Книга Йов с тълкувания в славянски превод (по Владиславовия препис от 1456 г., ръкопис № 4/14 от сбирката на Рилския манастир). С., 2007.

Цонев Опис I: *Цонев, Б.* Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София. Т. 1. С., 1910.

Цоневски 1986: *Цоневски, И.* Патрология. Живот, съчинения и учение на църковните отци, учители и писатели. С., 1986.

Шиваров 1986: *Шиваров, Н.* Древни източни коментарии на Псалтира и старобългарските им преводи. – Годишник на Духовната академия, 28 (54), за 1978/1979, 1986, 6–81.

Devresse 1980: *Devresse, R.* Les anciens commentateurs grecs des Psaumes. – *Studi e testi*, 264, 1980.

Evlogieva-Katzarova 2012: *Evlogieva-Katzarova, Tz.* Towards the Study of the Psalter NBKM 13 from the Manuscript Collection of the National library in Sofia. – *Scripta & E-Scripta*, 10–11, 2012, 433–450.

MacRobert 1998: *MacRobert, C. M.* The Textual Tradition of the Church Slavonic Psalter up to the Fifteenth Century. – In: *Interpretation of the Bible.* Ljubljana-Sheffield, 1998, 921–942.

MacRobert 2005: *MacRobert, C.M.* The Compilatory Church Slavonic Catena on the Psalms in Three East Slavonic Manuscripts of the Fifteenth and Sixteenth Centuries. – *Slavia*, 74, 2005, 213–238.

Rondeau 1982: *Rondeau, M.-J.* Les commentaries patristiques du Psautier (III-V siecles) I, Roma, 1982 (*Orientalia christiana analecta*, 219).

Thomson 1998: *Thomson, F.* The Slavonic Translation of the Old Testament. – In: *Interpretation of the Bible.* Ljubljana-Sheffield, 1998, 605–920.

Jagić 1906: *Jagić, V.* Ein Unedierter Griechische Psalmenkommentar. – *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse* 52; 1, 1906, 1–95.

Jagić 1907: *Jagić, V.* СЛОВОКЪНЪГРЯНА ПСАЛТЫРЬ. *Psalterium Bononiense.* Vindobonae – Berolini – Petropoli, 1907.